

HUNYADI MÁTYÁS ÉS KORA

HUNYADI MÁTYÁS ÉS KORA

MTA-DE Lendület
"Magyarország a középkori Európában kutatócsoport"
(LP201413/14)
<http://memhung.unideb.hu/>

Debrecen
2019

HUNYADI MÁTYÁS ÉS KORA

Debrecen

2019

Hunyadi Mátyás és kora

Szerkesztette

BÁRÁNY ATTILA – KAVECSÁNSZKI MÁTÉ –
PÓSÁN LÁSZLÓ – TAKÁCS LEVENTE

Debrecen

2019

Sorozatszerkesztő: BÁRÁNY ATTILA

Az MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport
(MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, LP2014-13/2014.) kiadványa

Támogatta a Debreceni Egyetem Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja
(NKFIH-1150-6/2019).

Kutatócsoport-vezető: Bárány Attila

<http://memhung.unideb.hu/>

Együttműködő partner:

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Műszaki szerkesztő: M. SZABÓ MONIKA

A borítót tervezte: SZAKÁCS JÁNOS

A szerkesztő munkatársa: JAKAB MELINDA

ISBN 978-963-508-916-1

ISSN 2498-7794

© 2019, MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport
© Szerzők

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Printed in Hungary

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

A borítón:

Mátyás első cseh királyi titkos pecsétje, 1464. Archív mesta Košice Archivum
secretum fasc. F (Telonium) Nr. 64.

TARTALOM

Előszó	7
------------------	---

IRODALOMTUDOMÁNY

<i>Bitskey István</i> : Mátyás király, mint irodalmi emlékezhely a kora újkorban	10
--	----

ÓKORTUDOMÁNY – KLASSZIKA-FILOLÓGIA

<i>Takács Levente</i> : A magyar földmérés(i irodalom) kezdetei és az ókori hagyomány	24
<i>Gradwohl Edina</i> : Mátyás király gyógyszerkönyve – <i>Biblioteca Casanatense</i> Ms. 459.	34
<i>Bajnok Dániel</i> : Aischinés a <i>Bibliotheca Corvinianában</i>	41
<i>Lázár István Dávid</i> : Bonfini Mátyás dicsőítései	57
<i>Takács László</i> : Mátyás tréfás mondása	65
<i>Németh György</i> : Mátyás király álruhája	71

NÉPRAJZ

<i>Voigt Vilmos</i> : Mátyás király a magyar és az európai folklórban	81
<i>Magyar Zoltán</i> : A Mátyás-hagyománykör tematikai tagolódása – Narratívátípusok és jellemző motívumok.	92
<i>Bálint Zsuzsa</i> : A cinkotai kántor meséje. Az ATU 922-es mese cigány és magyar változatainak szöveghermeneutikai vizsgálata	107

TÖRTÉNELEM

<i>C. Tóth Norbert</i> : Szilágyi Erzsébet debreceni uradalmának ispánjai és levelek	120
<i>Kordé Zoltán</i> : Adalékok Dengelegi Pongrác János pályafutásának kezdetéhez – Vázlat.	136
<i>B. Szabó János</i> : Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (Egy évszázados kirakós játék új darabjai).	143
<i>Gyöngyössy Márton</i> : Mátyás nagy pénzreformja, avagy két pénzreform a középkor végi Magyarországon	160
<i>Tózsá-Rigó Attila</i> : A Fugger–Thurzó együttműködés első szakasza az 1490-es években	169
<i>Draskóczy István</i> : A Mátyás-kori peregrináció: bécsi és krakkói diákok	179
<i>Fedelez Tamás</i> : „si sint bene litterati” – Adalékok a Mátyás-kori klérus műveltségéhez	197
<i>Petrovics István</i> : A csanádi püspökség a középkorban különös tekintettel Hunyadi Mátyás uralkodásának időszakára	220

<i>Kiss Gergely</i> : Juan de Carvajal, egy pápai legátus Mátyás idejében. Életrajzi vázlat.	248
<i>Pósán László</i> : A Német Lovagrend szerepe Hunyadi Mátyás lengyel politikájában	282
<i>Bárány Attila</i> : Mátyás nyugat-európai diplomáciája: Burgundia.	299
<i>Györkös Attila</i> : Mátyás francia kapcsolatai az 1480-as években: a Dzsem-ügy	346
<i>Hélène Huszti</i> : A francia–magyar kulturális kapcsolatok egy epizódja: az 1487-es magyar követség	361
<i>Sebők Ferenc</i> : Tóth Zoltán és a fekete sereg kutatása.	378
<i>Péterfi Bence</i> : Háború és béke, avagy Kőszeg ostromai (1477–1478, 1483) . .	383
<i>E. Kovács Péter</i> : A köpönyeg. Mátyás király és a nők	400
<i>Barta Róbert</i> : A Hunyadiak a Magyarországról szóló angol nyelvű történetírásban – Carlile Aylmer Macartney és Brian Cartledge.	443

ELŐSZÓ

Születésének 575., trónra lépésének 560. évfordulója alkalmából Magyarország kormánya az 2018. évet Hunyadi Mátyás király évének nyilvánította, folytatva ezzel az előző esztendő hagyományát, amely a magyar történelem kiemelkedő alakjai közül Szent László királynak volt hivatva méltó emléket állítani, s ezzel együtt erősíteni a nemzeti identitást. Az emlékév számos rendezvénye sorában a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában kutatócsoportja” „Hunyadi Mátyás és kora” címmel 2018. szeptember 20–21-én tudományos konferenciát szervezett a Debreceni Egyetemen, amely a hazai pedagógus képzés egyik fontos intézménye. A nemzeti történelem és identitás megismertetésében, átörökítésében kulcsfontosságú az oktatás, a nevelés, így szinte magától értetődő kötelességként vállalkoztunk a magyar történelem egyik legnagyobb formátumú uralkodójával, Hunyadi Mátyással foglalkozó tudományos konferencia szervezésére. Ezen a konferencián a hazai egyetemek – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem, Miskolci Egyetem kutatói mellett az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, az MTA-MNL-HIM-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum középkorral foglalkozó munkatársai vettek részt, illetve a párizsi École National des Chartes egy kutatója. A tanácskozás a történettudomány mellett a néprajzot, az ókortudományt és az irodalomtudományt is érintve, interdiszciplináris megközelítéssel idézte fel a reneszánsz király korát, személyiségét, hatását kortársaira, valamint megítélését a mai magyar tudományos életben.

Ennek megfelelően a konferencia történelmi, néprajzi, irodalomtudományi és ókortudományi-klasszika filológiai szekciókra bomlott.

A konferencia több plenáris előadással indult és zárult. Bitskey István akadémikus például Mátyás királyról, mint egy koraujtkori irodalmi emlékezhelyről beszélt. A további előadások ezekhez a plenáris előadásokhoz kapcsolódtak, azok különböző aspektusait igyekeztek megvilágítani, illetve bemutatni a kutatás aktuális állása szerinti legújabb eredményeket. Elgondolkodtató, és eddigi ismereteinket alaposan felforgató felvetésként hangzott el például Mátyás ifjúkorát illetően az a vélemény, hogy az ország akkori leghatalmasabb főura, Hunyadi János kisebbik fiát már tudatosan a trón leendő várományosaként nevelte.

Jelen kötetünk a konferencián elhangzott előadások többségének írott változatát tartalmazza, mert ahogyan a tudományos konferenciáknál általában lenni szokott, a kéziratok leadásának határidejét – többszöri hosszabbítás ellenére – nem mindegyik résztvevő tudta betartani. Emiatt sajnos a kötet nem teljes, de megjelentetésével tovább várni már nem lehetett.

Szerkesztők

AISCHINÉS A BIBLIOTHECA CORVINIANÁBAN

A kiváló bécsi humanista, Johann Alexander Brassicanus egy 1530-ban megjelent írásában beszámol róla, hogy öt évvel korábban Budán járt, ahol megtekintette Mátyás Corvina Könyvtárát. A gyűjteményről túláradó lelkesedéssel és egyben keserű nosztalgiával tudósít: „Átnézegettem valamennyi könyvét. De mit mondok? Könyvét? Ahányat csak átböngésztem, mindmegannyi egy-egy valószínű kincs volt! [...] Annyi, de annyi klasszikus volt ott, görög meg héber. Mátyás, az a híres király vásárolta össze őket Hellasból. [...] Láttam ott, már amennyire jegyzeteim után írhatom, nem esküszöm meg, láttam Hypereidésnek nagyon gazdagon magyarázott valamennyi művét, igen értékeset. [...] Nem szólok a költői, szónoki, bölcséleti, történeti munkákról, amelyeknek roppant tömegét lehetett itt szemlélni. [...] Láttuk őket! Mert nem hiába tartok tőle, sohasem lesz alkalmunk, hogy még egyszer láthassuk őket, vagy hozzájuk juthassunk.”¹

Noha Brassicanus tudósításának bizonyos elemeit vonakodva fogadja a modern kutatás, például sokan kétségbe vonják, hogy a tudós valóban találkozott-e Hypereidés összes műveit tartalmazó kódexszel,² azt azonban kár volna tagadni, hogy a Corvina Könyvtár valóban tartalmazhatta egyes görög szónokok műveit is.³ A fennmaradt nagyjából 220 corvinából kettőben ugyanis attikai szónokok munkái olvashatók latin fordításban. Az Országos Széchényi Könyvtár állományában őrzött Cod. Lat. 430. Isokratés három beszédét tartalmazza (Démonikoszhoz [1], Helené dicsérete [10], Euagoras [9]),⁴ a müncheni Bayerische

---

¹ Brassicanus írása bevezetőül szolgált Salvianusnak, Marseille püspökének *De Vero Iudicio et Providentia Dei* (Az igaz ítélet és az isteni gondviselés) címen 1530-ban Baselben megjelent munkájához. A magyar fordítás az alábbi munkán alapul (módosításokkal): *Főgel József*: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. 90–91.

² Az állítólagos budai Hypereidés-kódexről szóló vitához lásd *Németh András*: Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban: *Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára* (1539). *Magyar Könyvszemle* 129. (2013) 293.; *Horváth László*: Az új Hypereidés. *Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok*. Bp. 2015. 239–250.

³ A könyvtárhoz általában lásd *Csapodi Csaba*: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1990.; Napjaink corvina-kutatásának naprakész leltára az alábbi honlapon követhető nyomon: <http://corvina.hu>, letöltés 2019. január 31.

⁴ Lásd <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat430-hu/>, letöltés 2019. január 31.

Staatsbibliothek BSB Clm 310. jelzet alatt nyilvántartott kódexe pedig már aranyozott díszítésű borítóján is hirdeti, hogy Démosthenés szónoklatait (*Orationes Demostenis*) rejti.⁵ A továbbiakban e kötetről szólok, amely, mint látni fogjuk, nemcsak Démosthenés beszédeit tartalmazza.

1. kép: A BSB Clm 310. hátsó borítója

(A kódex képeinek forrása: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0003/bsb00034496/images/>)

---

⁵ A borítóhoz és a helyesírási hibához lásd *Rozsondai Marianne*: Über die Einbände der in München aufbewahrten Corvinen. In: *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. (Supplementum Corvinianum I., Bavaria et Hungarica I.)* Hrsg. Claudia Fabian – Edina Zsupán. Bp. 2008. 147., 151.

2. kép: Mátyás címere az előszó első oldalán
(BSB Clm 310 1^r.)

A müncheni Démosthenés-kódexről (BSB Clm 310.) Zsupán Edina készített mintaszerű leírást.⁶ Az eredeti corvina-kötésben fennmaradt, 26,8 × 18,4 cm-es, 110 számozott foliából álló pergamenkódexet 1465 körül készítették Firenzében. Az előszó első oldalának (f. 1^r.) miniatúráján Mátyás címere látható. A kódexben elszórtan található lapszéli jegyzetek alapján szinte bizonyos, hogy a kötet eredetileg Vitéz János esztergomi érsek gyűjteményébe tartozhatott, akinek 1472-ben bekövetkezett halála után kerülhetett Budára a király könyvtárába, és ekkor készülhetett az említett miniatúra is. A kötet később ismeretlen körülmények között Hartmann Schedel (1440–1514) nürnbergi, majd Johann Jakob Fugger (1516–1575) augsburgi gyűjteményébe került, amelyet 1571-ben egészében megvásárolt V. Albert bajor herceg (1550–1579). A kódex hét másik corvínával együtt azóta is a Münchener Hofbibliothek (mai nevén Bayerische Staatsbibliothek) tulajdonában van.

⁶ Zsupán Edina: Die Bibliotheca Corviniana im Kleinen. Beschreibung der lateinischen Corvinen der Bayerischen Staatsbibliothek. In: Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. (Supplementum Corvinianum I., Bavaria et Hungarica I.) Hrsg. Claudia Fabian und Edina Zsupán. Bp. 2008. 85–87.

A kódex IV lapján halvány tintával lajstromba szedve áll a kötet tartalma: a szónok Démosthenés hat beszéde, a szónok Aischinés egy beszéde, Aischinés egy levele, és II. Philippos makedón király levele az athéniakhoz. A ma elfogadott számozás alapján tehát a démosthenési és az aischinési corpus alábbi elemeit tartalmazza a corvina:

- Démosthenés, *Első olynthosi beszéd* (Dém. 1.): ff. 7^v–11^r.
- Démosthenés, *Második olynthosi beszéd* (Dém. 2.): ff. 11^r–15^v.
- Démosthenés, *A békéről* (Dém. 5.): ff. 15^v–18^r.
- Démosthenés, *Harmadik olynthosi beszéd* (Dém. 3.): ff. 18^v–23^r.
- Démosthenés, *A Chersonésosról* (Dém. 8.): ff. 23^r–31^r.
- Aischinés, *Ktésiphón ellen* (Aisch. 3.): ff. 31^v–65^v.
- Démosthenés, *A koszorú* (Dém. 18.): ff. 65^v–104^v.
- *Aischinés levele az athéniakhoz* (Aisch. Ep. 12.): ff. 104^v–106^v.⁷
- *Philippos levele az athéniakhoz* (Dém. 12.): ff. 106^v–109^v.⁸

A kódex a fentieken kívül tartalmazza a fordító előszavát (ff. 1^r–3^v), valamint az egyes szónoklatok *argumentumait*, azaz rövid tartalmi összefoglalásait (ff. 3^v–7^r), amelyek szintén a fordítótól származnak, tehát nem a beszédekkel hagyományozott antik *scholionok* *hypothesiseiről* van szó. Érdeemes megjegyezni, hogy terjedelmi és hatástörténeti szempontból egyaránt két beszéd mutatkozik a legfontosabbnak (Aisch. 3. és Dém. 18.), amelyek önmagukban a kódex bő kétharmadát adják (74 foliumot a 110-ból). A kötetben őrzött szövegek eredeti történeti kontextusa a Kr. e. 340-es és 330-as évek athéni politikai életéhez kötődik, azon belül két meghatározó szónokhoz, Démosthenéshez és Aischinéshez, akik homlokegyenest eltérő választ adtak a városukat érintő kihívásra, azaz a makedón királyság agresszív terjeszkedésére. II. Philippos vezetése mellett a makedónok nemcsak Hellas északi területeinek jelentős részét kaparintották meg – ideértve számos független államot (például Olynthost), illetve olyan stratégiai támaszpontokat, amelyek az athéniak számára is jelentőséggel bírtak (például a Chersonésos-félszigeten) –, hanem beavatkoztak Hellas középső vi-

⁷ Az antik életrajzírói hagyomány Aischinés kilenc leveléről tud, de az Aischinés neve alatt hagyományozott levelek száma tizenkettő. Az itt szereplő levelet (az összes többi Aischinés-levével együtt) a modern filológia egyhangúan hamisítványnak tekinti, lásd *José Miguel García Ruiz – Felipe G. Hernández Muñoz*: Critical edition of the Letters attributed to Aeschines. In: *La tradición y la transmisión de los oradores y rétores griegos – Tradition and Transmission of Greek Orators and Rhetors*. Berlin 2012. 67–92.

⁸ Bár nyilvánvalóan nem Démosthenés írta, e levél a *Corpus Demosthenicum* részeként hagyományozódott. A modern kutatás bizonytalan abban a kérdésben, hogy a levelet valóban II. Philippos makedón király írta-e, vagy esetleg valaki más, például Anaximénész, lásd *Douglas M. MacDowell*: *Demosthenes the Orator*. Oxford 2009. 362–366.

dékének háborúiba is, például Phókis és Thébai viszályába, és végül a 338-as chairóneiai csatában legyőzték Thébai és Athén koalícióját. A makedón dominancia nem enyhült II. Philippos 336-ban bekövetkezett erőszakos halála után és fia, Nagy Sándor perzsa hadjárata idején sem. Bár a két említett athéni politikus álláspontja nem volt állandó ebben az időszakban, a történeti köztudatban Démostenés vált a markánsan makedónellenes politika megtestesítőjévé, míg Aischinést a makedónbarát irányzat képviselőjének tartják.⁹ Kettőjük évtizedes közéleti viszályát végül a 330-ban bíróság elé került úgynevezett *Koszorú-per* döntötte el Démostenés javára.

A *Koszorú-per* Aischinés feljelentése nyomán indult el 336-ban. Tárgya egy Ktésiphón nevű athéni polgár javaslata volt, amely indítványozta, hogy az athéniak koszorúzzák meg Démostenést Dionysos színházában arany koszorúval az államnak tett szolgálatainak elismeréseképpen. Bár Aischinés technikailag Ktésiphón javaslatát támadta meg, mivel az szerinte törvénytelen volt, a *per de facto* Démostenés egész addigi politikai működéséről szólt.¹⁰ A bíróság előtt elhangzó perbeszédék – azaz Aischinés *Ktésiphón ellen* (valójában Démostenés ellen) mondott szónoklata, valamint Démostenésnek *A koszorúról* mondott védőbeszéde – vitathatatlanul az attikai törvényszéki szónoklás legnagyobb darabjai közé tartoznak. Nem csoda, hogy maga M. Tullius Cicero készítette el a két beszéd latin fordítását, és írt hozzá bevezetést *De optimo genere oratorum* (magyarul: *A legkiválóbb szónok*) címen. Sajnos azonban Cicero fordítása elvesztett, és csak (egyébként vitatott hitelességű) bevezetője maradt ránk.¹¹

A BSB Clm 310 Démostenés- és Aischinés-beszédeinek fordításait tehát nem Cicerónak, hanem Leonardo Bruninak (1370k.–1444) köszönhetjük, aki a fordításokon túl előszót is írt, és a beszédek rövid összefoglalásait is megalkotta. Az Arezzóban (latin nevén Arretiumban) született Bruni korának egyik legnagyobb humanistája volt, akinek *A firenzei nép történetéről* írott tizenkét kötetes művét (*Historiarum Florentini populi libri XII.*) az első modern történetírói alkotásnak tartják, mivel ebben jelenik meg először a történelem hármas felosztása, amit ma ókor–középkor–újkor formában ismerünk.¹²

⁹ Lásd *Bajnok Dániel*: Démoszthenész és Aiszkhinész. A hazafi és a hazaáruló? Élet és Tudomány. 70. (2015) 1. sz. 22–24.

¹⁰ Lásd pl. *Edward M. Harris*: Aeschines and Athenian Politics. Oxford 1995. 142–148.

¹¹ Lásd Cicero összes retorikaelméleti művei. Szerk. Adamik Tamás. Pozsony 2012. 723–730.

¹² *Leonardo Bruni*: History of the Florentine People. Volume I. Books I–IV. Ed. James Hankins. Cambridge (Massachusetts) 2001. xvii–xviii.; A Bruni-féle hármas felosztást ma már természetesen más időhatárok mentén értelmezzük. Leonardo Bruni történetírói működéséhez lásd még *Gary Ianziti*: Writing History in Renaissance Italy. Leonardo Bruni and the Uses of the Past. Cambridge (Massachusetts) 2012.

Bruni a bizánci Manuél Chrysolórástól (1355–1415) tanult ógörögül, aki 1397 és 1400 között tartózkodott Firenzében, és aki a maga összeállította nyelvtankönyv (*Erótémata*) alapján tanította görög nyelvre hallgatóit, köztük Ambrogio Traversarit, illetve a veronai Guarinót, aki később a mi Janus Pannoniusunk mestere lett. Chrysolóras arra biztatta tanítványait, hogy fordítsanak sokat ógörögről latinra, és e téren jó példával előljárva maga is számos antik görög irodalmi alkotást ültetett át latin nyelvre, például Homéros eposzait és Platón *Lakomáját*. Leonardo Bruni rengeteg görög szerzőt olvasott, és első megjelent fordítását, Nagy Szent Vazul *Buzdítás az ifjakhoz* című munkáját a firenzei kancellárnak, a szintén humanista érdeklődésű Coluccio Salutatinnak ajánlotta (1403).¹³ Később lefordította egyebek mellett Xenophón *Hierónját*, Philostratos *Héróikosát*, a szicíliai Diodóros történeti művének számos részletét, és Platón néhány dialógusát is (*Phaidón*, *Timaios*, *Gorgias*).¹⁴

Még Chrysolórástól kapta meg Firenzében Démostenés beszédeit is, amelyeknek fordításához (leveleinek tanúsága szerint) 1406-ban fogott hozzá, és 1407-ben Rómában bizonyosan elkészült nemcsak a *Chersonésosról* mondott beszéd (Dém. 8., latinul: *Pro Diopithe*), hanem *A koszorú* (Dém. 18.) latinra ültetésével is.¹⁵ Ugyancsak a leveleiből tudható, hogy 1412. szeptember 1-jén már készen állt Aischinés *Ktésiphón ellen* elmondott beszédének (Aisch. 3.) fordításával is. Bruni bizonyosan ismerte Cicero fent említett *De optimo genere oratorum*-át, mert egyik barátjának, Niccolò Niccolinak címzett levelében azt kéri, hogy ha teheti, küldje el neki Cicero eme művét.¹⁶ Ráadásul az 1430-as évektől kezdve Bruni Aischinés- és Démostenés-fordítása fölbukkan Cicero 'előszavával', és nem kizárt, hogy maga Bruni állította össze így a kiadványt. Bruni mindenestre bevallja a Ciceróról írott életrajzában, hogy a két attikai szónok első modern fordítójaként Cicero nyomában kíván járni.¹⁷

A müncheni kódex beszédfordításait azonban nem Cicero műve vezeti be, hanem Leonardo Bruni *Praefatiója* (ff. 1r–3v.), amelyet barátjának, Nicola di

¹³ Lásd *Saint Basil: The Letters. Address to Young Men on Reading Greek Literature*. IV. Loeb Classical Library 270. Cambridge (Massachusetts) 1934. 371.; A pogány görög irodalom hasznosításáról szóló rövid írás Nádasz Alfonz magyar fordításában olvasható: *A kappadókiai atyák*. Szerk. Vanyó László. Ókeresztény írók VI/1. Bp. 1983. 213–229.

¹⁴ *Paul Botley: Latin Translation in the Renaissance. The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Giannozzo Manetti and Desiderius Erasmus*. Cambridge 2004. 7–13.

¹⁵ *Maria Accame Lanzillotta: Leonardo Bruni traduttore di Demostene, la Pro Ctesiphonte*. Genova 1986. 14–15.; Sajnos a Bruni által használt görög szöveg eredetéről, jellegzetességeiről ennél többet nem tudunk.

¹⁶ *Botley, P.: Latin Translation* i. m. 20.

¹⁷ *Botley, P.: Latin Translation* i. m. 21.

Vieri de' Medicinek (1384–1455) ajánlott.¹⁸ Nicola a Firenzét később irányító Cosimo de' Medici unokatestvére volt, aki szintén kapcsolatban állt Brunival.¹⁹ Egyes kutatók azt is feltételezik, hogy Nicola de' Medicinek maga Bruni volt a tanára.²⁰ Az előszó hangneme alátámasztani látszik ezt a feltételezést, mert valóban úgy elemzi az ékesszóláshoz szükséges készségeket, ahogyan egy oktató magyarázza tárgyának főbb elemeit a hallgatóinak. „Hogy milyen a szónoklás legjobb és leginkább bevált fajtája, kedves Nicola, azt véleményem szerint csak azok tudják elmésen eldönteni és hamisítatlanul megítélni, akik sok fáradsággal és alapos oktatással felvértezve megismerik e művészet minden művelőjét és minden erényét” – írja előszavának első mondatában,²¹ majd a továbbiakban arról igyekszik meggyőzni címzettjét, hogy a szónokláshoz nem elég a tehetség, hanem el kell sajátítani e mesterség művészi fogásait is. „A mesterségbeli tudás a legbiztosabb vezető, és aki ezt követi, sosem téved el. Akik azonban e vezető nélkül, pusztán a maguk tehetségében bizakodnak, azok ostobán önhittnek és végül nevetségesnek bizonyulnak.”²² Arra pedig, hogy a tehetségen túl is mennyire fontos a gyakorlás, nincs is nagyszerűbb példa, mint Démosthenés esete, aki hajának lenyírásával csúfította el magát, hogy amíg ki nem nő, el ne hagyja otthonát, és csakis a szónoki művészet gyakorlásának szentelje magát.²³ Bruni tehát azért készítette el Démosthenés és Aischinés beszédeinek latin fordítását, hogy kortársai is megismerhessék és élvezhessék az antik szónoki művészet legnagyszerűbb alkotásait.

¹⁸ Az előszó szövegének kritikai kiadásához lásd *Hans Baron: Leonardo Bruni Arentino. Humanistisch-philosophische Schriften.* Lipcse–Berlin 1928. 128–132.

¹⁹ *James Hankins: Humanism and Platonism in the Italian Renaissance.* I. Humanism. Róma 2003. 123.

²⁰ *Brian Jeffrey Maxson: The Humanist World of Renaissance Florence.* Cambridge 2014. 55.

²¹ „Quod sit optimum ac probatissimum dicendi genus, ii solum, o Nichola, mihi videntur & argute discernere & incorrupte iudicare posse, qui longa opera exquisitaq(ue) disciplina instructi om(ne)s eius artis vires virtutesq(ue) intelligu(n)t.” (BSB Clm 310., f. 1^r.3–7.) – Ahol nincs fordító föltüntetve, ott a fordítás a szerző munkája.

²² „Ars v(er)o dux certissima est, quam qui sectantur, numq(uam) aberrant. Qui v(er)o absq(ue) ea duce suo ip(s)i ingenio fidunt, stolide arrogantes & ridiculi tandem reperiunt(ur).” (BSB Clm 310., f. 1^v.20–23.) – E sorokat aláhúzással, a bal margón elhelyezett jelekkel, és „Ars” lapszéli megjegyzéssel emelte ki a kódex egyik olvasója, a tinta színe alapján alighanem Vitéz János.

²³ Lásd BSB Clm 310., f. 2^r.3–13.; A történet forrása *Plutarchos: Démosthenés 7.*

3. kép: Leonardo Bruni előszavának első sorai
(BSB Clm 310 1r.)

Mindezek után érdemes szemügyre venni, hogy miként fordította latinra a görög szónokokat Leonardo Bruni. Már sokan vizsgálták korábban fordítói működését általában,²⁴ és született kritikai kiadást is tartalmazó összefoglalás a demosthenési *Koszorú* (Dém. 18.) Bruni által készített latin szövegéről.²⁵ Aischinés magyar fordítójaként elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy a *Ktésiphón ellen* mondott beszéd (Aisch. 3.) latin nyelvű szövegének megalkotásakor milyen megoldásokkal élt. Ehhez érdemes összevetni Aischinés ránk maradt ógörög szövegét²⁶ Bruni 1412-ben elkészült fordításával, amely összesen 56 kéziratos kódexben és 10 ősnymtatványban maradt fenn.²⁷ Az alábbiakban sorra veszek néhány szöveghelyet – az átláthatóság érdekében kisebb egységekre tagolva –, amelyek révén bepillantást nyerünk Bruni fordítói eszköztárába. Az első szemelvény a beszéd bevezetésének azon szakaszából való, amely a különböző államrendezkedéseket (tyrannis, oligarchia és demokrácia) tárgyalja.

²⁴ *Ludwig Bertalot*: Zur Bibliographie der Übersetzungen des Leonardus Brunus Aretinus. In: *Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*. Szerk. Paul Oskar Kristeller. II. Róma 1975. 265–283.; *Botley, P.*: Latin Translation i. m. 5–62.; *Ekler Péter*: Die Bibliotheca Corviniana. Lateinische Übersetzungen griechischer Autoren. In: Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne. Edd. Jean-François Maillard – István Monok – Donatella Nebbiai. Bp. 2009. 240–243.

²⁵ *Accame Lanzillotta, M.*: Leonardo Bruni i. m. 71–180.; Démosthenés *Koszorú*-beszédét Brunin kívül a 15. században még legalább öten fordították latinra (köztük Lorenzo Valla és Georgius Trapezuntius is); lásd *John Monfasani*: *George of Trebizond. A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*. Leiden 1976. 61–68.

²⁶ A görög szöveg ma mértékadó kritikai kiadása: *Aeschines orationes*. Szerk. Merwin R. Dilts. Stuttgart–Lipce 1997. 188–189.

²⁷ *Hankins, J.*: *Humanism and Platonism* i. m. 191.

Locus	Ógörög (Aisch. 3.)	Bruni latin fordítása (BSB Clm 310.)	Locus
6.1	Εὖ γὰρ ἴστε, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅτι τρεῖς εἰσὶ πολιτεῖαι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις,	Scitis enim viri athenienses administrandarum civitatum tres e(ss)e modos:	32 ^r .9
6.2	τυραννὶς καὶ ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία,	nam aut tyrannus civitatem occupat, aut potentes aliqui, aut populus eam obtin(et).	32 ^r .10
6.3	διοικοῦνται δ' αἱ μὲν τυραννίδες καὶ ὀλιγαρχαὶ τοῖς τρόποις τῶν ἐφεστηκότων,	Cum tyrannus aut potens dominatur: cuncta ex eoru(m) arbitrio voluntateq(ue) geruntur.	32 ^r .12
6.4	αἱ δὲ πόλεις αἱ δημοκρατούμεναι τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις.	Cum v(er)o populus obtinet, tunc leges valent.	32 ^r .13
6.5	μηδεὶς οὖν ὑμῶν τοῦτ' ἀγνοεῖτω, ἀλλὰ σαφῶς ἕκαστος ἐπιστάσθω ὅτι ὅταν εἰσὶ εἰς δικαστήριον γραφῆν παρανόμων δικάσων, ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ μέλλει τὴν ψῆφον φέρειν περὶ τῆς ἑαυτοῦ παρρησίας.	Nullus ergo vestrum ignor(et) quotiens de iis qui contra leges scribunt iudicatur, totiens de libertate vestra iudicari.	32 ^r .14
6.6	διόπερ καὶ ὁ νομοθέτης τοῦτο πρῶτον ἔταξεν ἐν τῷ τῶν δικαστῶν ὄρκῳ, 'ψηφιοῦμαι κατὰ τοὺς νόμους',	Quamobrem in eo iureiurando quod iudices pr(a)estant primo loco positum est, secundum leges sententiam dicturos.	32 ^r .16
6.7	ἐκεῖνό γε εὖ εἰδὼς ὅτι ὅταν διατηρηθῶσιν οἱ νόμοι τῇ πόλει, σφύζεται καὶ ἡ δημοκρατία. ²⁸	Vidit enim legum lator quotiens leges in civitate servantur: totiens et libertatem servari.	32 ^r .18

A fenti szövegeket alaposan megvizsgálva különböző típusú eltéréseket figyelhetünk meg. Vannak szavak, szókapcsolatok, amelyek egyszerűen nem szerepelnek a másik nyelvű részletben, azaz Bruni vagy kihagyott a szövegből, vagy hozzátoldott ahhoz néhány szót, kifejezést. Ilyen a *παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις* (6.1), „minden ember körében”, vagyis „az egész világon”, ami a latin szövegből hiányzik. Hasonló a helyzet az 5. szakaszban, ahol a görögben *ἀλλὰ σαφῶς ἕκαστος ἐπιστάσθω ὅτι ὅταν εἰσὶ εἰς δικαστήριον...* áll („hanem ki-ki tartsa jól eszében, hogy

²⁸ Saját fordításom (az ógörög alapján): „Hiszen jól tudjátok, athéni férfiak, hogy három államforma van a világon: a tyrannis, az oligarchia és a demokrácia. A tyrannis és az oligarchia működése olyan, amilyen a vezetőik jelleme, a demokratikus berendezkedésű polisokat viszont a hatályos törvények irányítják. Egyikőtök se feledkezzen meg róla, hanem ki-ki tartsa jól eszében, hogy amikor belép a bíróságra, hogy egy törvényellenes javaslat ügyében ítélezzék, akkor azon a napon a saját szólásszabadsága érdekében fogja meg a szavazókorongot. Éppen ezért rendelte a törvényhozó a bírák esküjének első pontjául, hogy »a törvények szerint fogok szavazni«, mert bizony pontosan tudta, hogy amíg betartják a város törvényeit, addig nincs veszélyben a demokrácia sem.” (Aisch. 3.6.)

amikor belép a bíróságra...”), ám ennek nyoma sincs a latinban. A 2. szakaszban azonban jól látszik, hogy néhány rövid görög szót – a három államformát – terjedelmes körülírással magyaráz meg Bruni: „ugyanis vagy egy zsarnok veszi birtokba a várost, vagy valamely hatalmasok, vagy pedig a nép bírja azt.” Ez utóbbi megoldást azonban más motiválhatta, mint az előbbieket. Az 1. és 5. szakaszokban ugyanis lényegtelennek ítélte – netán a fordító figyelmét valamiképp elkerülő – részletek maradtak ki a latinból, a 2. szakaszban viszont azt látjuk, hogy Bruni nem lefordítja az elvont fogalmakat, hanem körülírja azokat igei szerkezetek segítségével, azaz a tyrannis egy olyan államforma, amelyben egy zsarnok birtokolja a várost, stb. Ennek minden bizonnyal az lehet az oka, hogy a latin nyelvben nem vert gyökeret számos görög politikai terminus, például az oligarchia és a demokrácia, ezért itt feltétlenül valamilyen körülírással kellett élnie a fordítónak.²⁹ Ezt erősíti meg a 3. szakasz is, amelyben a τυραννίδες és az ὀλιγαρχίαι elvont főneveket az adott rendszer élén álló vezető megnevezésével helyettesíti: *tyrannus* és *potens*. (Az utóbbi esetében talán szerencsésebb lett volna a többszám, hiszen a ‘kevesek uralma’ is egynél több vezetőt feltételez.) E megoldás azonban szinte észrevétlenül simul bele a latin szövegbe, mivel a továbbiakban a görög is „az élen állók jelleméről” (τοῖς τρόποις τῶν ἐφεστηκότων) szól. E jellemet viszont Bruni két latin szóval (*arbitrium* és *voluntas*) adja vissza, amit nem tekinthetünk igazán elegáns megoldásnak. Hasonlóképpen kevésbé szerencsés a bírák esküjéből vett egyenes idézetet (ψηφιοῦμαι κατὰ τοὺς νόμους) kissé hiányos szerkezetű függő idézetté (*secundum leges sententiam dicturos [esse iudices]*) alakítani a 6. szakaszban.

Mint az imént láttuk, a görög δημοκρατία-t körülírással adja vissza latinul Bruni (*populus eam [sc. civitatem] obtinet*) a 2. szakaszban, azonban a 7-ikben mégis ráatalál a *libertas*-ra, amelyet ‘demokrácia’ értelemben használ. Mégsem azt találjuk, hogy a továbbiakban következetesen ragaszkodna e fordításhoz, mert a *libertason* kívül még legalább kétféle módon fordítja a δημοκρατία-t: használja a *res publica* és a *popularis status* (időnként: *popularis status civitatis*) kifejezéseket is.³⁰ Ráadásul az említett *libertas* a δημοκρατία-n kívül még néhány más görög terminus latin megfelelőjeként is fölbukkan. A fent idézett részlet 5. szakaszában például az egyenlő szóláshoz való jog, a παρρησία fordítása *libertas*, majd később ugyanezzel a szóval fordítja Bruni a πολιτεία-t is (Aisch. 3.85 = 43r.7.).

²⁹ A tyrannis természetesen már a klasszikus latinban is használt kifejezés volt (vö. pl. Cicero: Levelek Atticushoz, 14.9.2.), ezért itt inkább azért kerülhetett el a használatát Bruni, mert hasonló módon akarta ezt is átültetni, mint a latinban valóban nem használatos oligarchiát és demokráciát. A tyrannis szó egy ízben elő is fordul Bruni Aischinés-fordításában: „sibi autem tyrannidem paravit.” (BSB Clm 310. 43^v.3., vö. Aisch. 3.89.)

³⁰ Néhány példa a teljesség igénye nélkül a δημοκρατία fordítására: *libertas* (Aisch. 3.8. = 32^v.7.; Aisch. 3.145. = 50^v.14.; Aisch. 3.249. = 64^r.16.); *res publica* (Aisch. 3.7. = 32^r.38.); *popularis status (civitatis)* (Aisch. 3.23. = 34^r.12.; Aisch. 3.169. = 54^v.2.; Aisch. 3.196. = 58^r.8.).

Számos egyéb helyen is kitűnik, hogy Bruni számára nagy nehézséget okoz a sokféle jelentésréteget magukba sűrítő görög politikai értékfogalmak latinra ültetése, de talán az alábbi szakasz vizsgálata mutatja be ezt a legtömörebben. Itt szónoklatának végéhez közelítve arról beszél Aischinés, hogy miként kerülhetnék el az athéniak azt a szégyent, hogy ezután nem dicső őseik példája alapján ítélik meg őket a többi hellének, hanem Démosthenés férfiatlan és gyáva viselkedése alapján.

Locus	Ógörög (Aisch. 3.)	Bruni latin fordítása (BSB Clm 310.)	Locus
247.4	Πῶς οὖν ἂν τις τὴν τοιαύτην αἰσχύνῃ ἐκφύγοι;	Quomodo igitur ha(n)c infamiam quis aufugiat.	64 ^r .8
248.1	ἐὰν τοὺς προκαταλαμβάνοντας τὰ κοινὰ καὶ φιλόανθρωπα τῶν ὀνομάτων, ἀπίστους ὄντας τοῖς ἡθεσι, φυλάξησθε.	Si homines suspectis moribus humanis verbis caveatis.	64 ^r .9
248.2	ἡ γὰρ εὖνοια καὶ τὸ τῆς δημοκρατίας ὄνομα κεῖται μὲν ἐν μέσῳ,	Nam bonitas & populare nomen in medio iacent.	64 ^r .10
248.3	φθάνουσι δ' ἐπ' αὐτὰ καταφεύγοντες τῷ λόγῳ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ τοῖς ἔργοις πλεῖστον ἀπέχοντες. ³¹	Ad ea confugiunt quidam v(er)bis, qui factis longe absunt.	64 ^r .11

A 248.1. szakasz latin fordításából kimaradt szinte a teljes participiumos szerkezet, ezért Bruninál csak annyit tudunk meg Aischinés javaslatáról, hogy úgy lehet megmenekülni e szégyentől, „ha óvakodtok a gyanús erkölcsű, barátságos szavú emberektől.” A latinban tehát nem esik szó a szavak kisajátításáról, amely olyan politikai értékfogalmak terén jelenik meg a szónokok küzdelmében, mint a *κοινὰ* vagy a *φιλοανθρωπία*.³² A következő mondat (248.2) szerkezete már hűen követi a görög eredetit, de az értékfogalmak latinra való átültetése ismét vitatható eredménnyel járt: az *εὖνοια*-t a *bonitas*, a *τῆς δημοκρατίας ὄνομα*-t a *populare nomen* hivatott visszaadni. Nem világos, hogy az előbbi itt miért nem a *benevolentia* szóval adja vissza, holott másutt már használta ezt a megoldást.³³ Az sem tudható, hogy az utóbbihoz miért nem használja fel a *δημοκρατία* termi-

³¹ Saját fordításom (az ógörög alapján): „Hogyan lehet elkerülni az efféle szégyent? Úgy, hogy gyanakvással figyelitek mindazokat, akiknek bár jelleme nem megbízható, mégis kisajátítják a közösség és a barátságosság nyelvezetét. Hiszen közösek az olyan szavaink mint a »hűség« és a »demokrácia«, mégis legtöbbször azok sietnek először érvként segítségül hívni ezeket, akiknek tettei a legtávolabb vannak tőlük.” (Aisch. 3.247–248.)

³² Lásd *Bajnok Dániel: Appropriation of Language. Some Value-terms in the Oration of Aeschines.* (Istvan Hahn Lecturers 6.) Bp. 2019. 9–29.

³³ Az *εὖνοια benevolentia* alakkal történő fordításához lásd pl. Aisch. 3.46. = 37^r.28.; Aisch. 3.116. = 46^v.24.; Bruni mindkét esetben a ritkább *benivolentia* formát használja.

nusának fordításához korábban sűrűn alkalmazott szavak vagy szó szerkezetek valamelyikét. Az utolsó szakasz (248.3) fordítása szintén tömörít és egyszerűsít a valóban kissé nyakatekert eredeti görög mondaton, ám hűen tükrözi is annak tartalmát, és megőrzi a görögben megjelenő *szavak vs. tettek* ellentétpárt.

A kihagyott szavak, mondatrészek, valamint a fent tárgyalt egyéb vitatható megoldások dacára Leonardo Bruni fordítása csak ritkán torzítja el az eredeti szöveg tartalmát, és durva félreértésre utaló helyet egyáltalán nem találtam a kódex tanulmányozása során. A görögben is nehezen érthető szakaszok néha kifogni látszanak rajta,³⁴ de összességében megbízhatóan, elegáns latinsággal tolmácsolja az attikai szónok vádbeszédét. Ami viszont a beszédbe illesztett versrészleteket illeti,³⁵ azoknak fordításától Bruni éppúgy eltekintett, ahogyan Démostenés védőbeszédéből is kihagyta nemcsak a versek, hanem az egyéb dokumentumok (törvények, határozatok, levelek, stb.) fordítását is. Emiatt joggal kritizálhatta őt Georgius Trapezuntius (1395–1486), aki szintén elkészítette a demostenési *Koszorú* latin fordítását.³⁶ A sors különös fintora azonban, hogy a 15. század során készített, Bruniét túlszárnyalni vágyó *Koszorú*-fordítások helyett az első nyomdászok Bruni munkáját részesítették előnyben, ezért viszonylag sok nyomtatvány őrizte meg azt, míg Georgius Trapezuntius, Lorenzo Valla, Nicolaus Secundinus és két ismeretlen nevű szerző Démostenés-fordításai csak egy-két kéziratban maradtak fenn.³⁷

Ami a Münchenben őrzött kódex (BSB Clm 310.) szövegét illeti, lehetőségem volt összevetni azt egy Vatikánban őrzött kézirattal (Pal. Lat. 1745.), amely ugyanazokat a textusokat tartalmazza, mint a Bibliotheca Corviniana egykori darabja.³⁸ Az 1440 körül, szintén Itáliában készült vatikáni kódexben a beszédek sorrendje is azonos a müncheni kéziratban látottal, azonban a fordító Nicola de' Medicinek címzett előszava nem a kódex elején, hanem az argumentumok után

³⁴ További magyarázatok nélkül lásd pl. Aisch. 3.146. (διαδικασίαν ἔφη γράψαι τῷ βήματι πρὸς τὸ στρατήγιον – 50^v.21.: *cedere inquit debere arma suggesto*), Aisch 3.166. (ἀμπελοργοῦσι τινες τὴν πόλιν, ὑποτέμνεται τὰ νεῦρα τοῦ δήμου, φορμορραφοῦμεθα, ἐπὶ τὰ στενά τινες ὥσπερ τὰς βελόνας διεύρουσι.) Ταῦτα δὲ τί ἐστίν, ὃ κίναδος; ῥήματα ἢ θαύματα; – 54^r.4.: *Quando assurgens Demosthenes inquit Vincant q(ui)da(m) civitatem, amputarunt scalas populi: ceciderunt rerum nervos, propellimur in arcta tanq(uam) acus nos diligunt. H(a)ec impudentissime cuius sunt verba: immo cuius monstra.*)

³⁵ Aisch. 3.135., 184–185., 190.

³⁶ *Monfasani, J.*: George of Trebizond i. m. 65.; *Ekler P.*: Die Bibliotheca Corviniana i. m. 243.

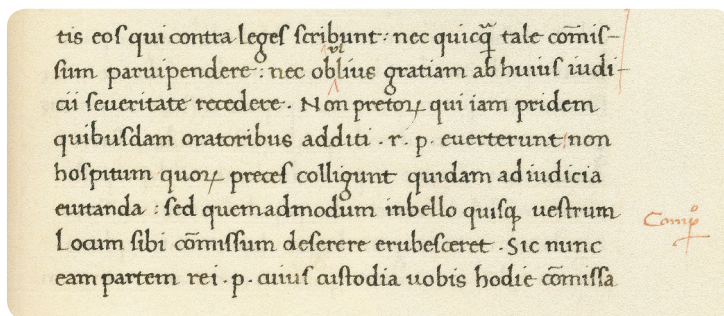
³⁷ *Monfasani, J.*: George of Trebizond i. m. 68.; Arról nem tudni, hogy az említettek közül bárki lefordította volna Aischinés *Ktésiphón ellen* mondott beszédét is.

³⁸ A Pal. Lat. 1745. leírásához lásd *Wolfgang Metzger*: Die humanistischen Triviums- und Reformationshandschriften der Codices Palatini Latini in der Vatikanischen Bibliothek (Cod. Pal. Lat. 1461–1914.). Wiesbaden 2002. 95–97.; A kódex elérhető itt: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1745, letöltés 2019. január 31.

és a beszédek előtt áll. A vatikáni kézirattal összehasonlítva megállapítható továbbá, hogy a müncheni corvina viszonylag sok másolói hibát tartalmaz, amelyek különösen feltűnők a tartalomjegyzékben, illetve az egyes beszédek címsoraiban. Például a tartalomjegyzék így utal Aischinés és Démosthenés egymás ellen mondott beszédeire (f. I^r.12–13.): „Eschinis oratio contra «Thesiphontem», illetve „Demosthenis or(ati)o pr(o) thesiphonte in eschinem”, azaz mindkét alkalommal elrontotta Ktésiphón (Ctesiphon) nevének leírását – jöllehet, gondos kezek a 12. sorban egy C betű beszúrásával javították a hiba egy részét.³⁹ A beszéd címsorában (f. 31v.) megismétlődik ugyanez a hiba (ugyanezzel a javítási kísérlettel), majd a beszéd végén – a hiperkorrekció mintapéldájaként – ezt találjuk (f. 65v.): „Explicit oratio Heschinis. Oratio Demosthenis pro Thesiphonte in Heschinem incipit.” A vatikáni kéziratban mindeme helyeken a normatív alakokkal (Ctesiphon, Aeschines) találkozunk.⁴⁰

A müncheni kódexben szereplő Ktésiphón-beszédben előfordulnak a kötet egykori olvasójától származó, vörösesbarna tintával írt javítások, amelyek kiváló felkészültségű, jó szemű és remek kritikai érzékkel megáldott korrektorra utalnak. Első találata a *nec obliius gratiam* (32r.22.), amelyet helyesen *nec ob illius gratiam*-ra javított. A továbbiakban pedig például az *eiusmodi decretis* alakot korrigálta *huiusmodi decretis*-re (34r.5.), majd a *decretum* mellett álló *illum* alakot javította *illud*-ra (48r.12.). E korrekciói kivétel nélkül helyesnek tekinthetők, amint azt – a nyelvérzék mellett – a vatikáni kódex szövegváltozata is bizonyítja.⁴¹

4. kép: Vitéz János széljegyzete és szövegjavítása
(BSB Clm 310. 32r.)

³⁹ Ktésiphón (Ctesiphon) nevét a müncheni kódex szövege hol Thesiphon, hol Cthesiphon alakban hozza, ami újfent a másolói következetlenséget jelzi.

⁴⁰ Az előszó (*Praefatio*) végén akad olyan mondatrész, ami hiányzik a müncheni kódexből (BSB Clm 310. 3^r.8.), ám szerepel a vatikániban (Pal. Lat. 1745. 7^r.3–4.): „Una mixta pro Diopythe. Quattuor deliberationis.”

⁴¹ Akad azért téves javítás is: a *meam*-ot kár volna *tuam*-ra javítani az 53^v.14-ben.

A javító színt azonban nem csak erre használta alapos olvasónk: aláhúzott minden egyes tulajdonnevet a kódexben található beszédekben (nagyjából a kötet feléig), a recto oldalak fejlécébe följegyezte a szónoklat címét (Ctesiphon – helyesen!), és számos helyen rövid széljegyzeteket fűzött Aischinés szövegéhez. E vörösesbarna színnel írt, gondos kiegészítések a 109v alján látható ceruzás bejegyzés tanúsága szerint Vitéz Jánostól származnak: „Die Randnoten von Joh. Vitéz, wie Joh. Csontos 1879 mir sagte. W. M.” A müncheni Staatsbibliothek titkári feladatait 1872-től kezdve hosszú időn keresztül a speyeri születésű Wilhelm Meyer (1845–1917) látta el: tőle való a ceruzás megjegyzés, amely a magyar corvinakutatót, Csontos Jánost (1846–1818) jelöli meg forrásként. Ha hitelt adunk ennek az értesülésnek – és nincs rá okunk, hogy ne tegyük, hiszen Vitéz János más kódexekhez is írt glosszákat⁴² –, akkor biztosak lehetünk benne, hogy a müncheni corvina bepillantást enged az egykori bíboros, esztergomi érsek filológiai felkészültségébe.

A margináliák és az egyéb jelzések (aláhúzások, lapszéli kiemelések) minden bizonnyal a kézirat folyamatos olvasása folyamán keletkeztek: az első oldaltól kezdve találkozunk velünk, aztán a 58v oldal aljánál találjuk az utolsót, és az 59r alján hirtelen véget ér a tulajdonnevek aláhúzása is. Ez a hely az Aischinés-beszéd végéhez van közel (Aisch. 3.214.), ezért aligha túlzás azt állítani, hogy Vitéz János alaposan áttanulmányozta, 'kijegyzetelte' szinte a teljes Aischiphón-beszédet. Ugyanezen jelekből ítélve viszont Démosthenés védőbeszédére már nemigen jutott ideje: itt egyetlen vörösesbarna tintával írott bejegyzést, javítást, aláhúzást sem találunk. A széljegyzetek legnagyobb része kétségkívül az Aischinés-beszédre vonatkozik, és ez összesen 27 darab glosszát tesz ki.

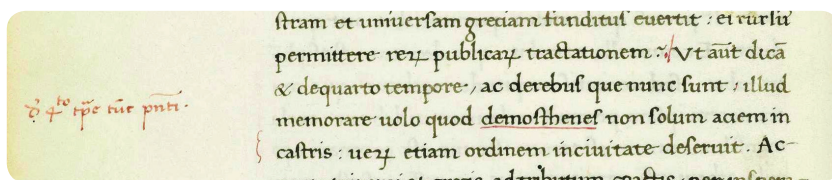
A legtöbb széljegyzet nagyon rövid, mindössze néhány betűs. 13 alkalommal ezt a jegyzetet találjuk: Nō, ami alighanem a *nota* ('jegyzet', esetleg 'jegyezd meg') rövidítése.⁴³ Elképzelhetőnek tűnik, hogy Vitéz azokat a pontokat jelölte meg így, amelyek számára izgalmas, ám a beszéd tárgyához szorosan nem tartozó megjegyzéseket tartalmaznak. 5 ízben találkozunk a másik leggyakoribb széljegyzettel: *Compo*, ami feltehetőleg a *comparatio* ('hasonlat') jelzésére szolgál, legalábbis minden alkalommal egy összehasonlítást kifejező mondat mellett szerepel. A további margináliák között négy olyan van, amely egy-egy érdekes fordulatot emel ki: a törvényhozó Solón említésekor a *Solon* név szerepel a margón (Aisch. 3.108. = 46r.6.); ugyanitt a *no(ta) execratio(nis)* (Aisch. 3.110. = 46r.20.) az amphiktyónok itt leírt különös átokformulájára utal. A margóra írt *cede(re) arma suggesto* (50v.21., 'átengedni a fegyvereket a szószéknek') alighanem azt

⁴² *Borzák István*: A Corvin-könyvtár Tacitusai. Antik Tanulmányok 8. (1961) 183–197.

⁴³ A rövidítések feloldásában az alábbi munka volt segítségemre: *Adriano Cappelli*: Dizionario di Abbreviature Latine ed Italiani. Milano 1912.

igazolja, hogy a modern filológushoz hasonlóan Vitéz is eltöprengett, vajon jól fordította-e Leonardo Bruni ezt a mondatot,⁴⁴ a *v(ir)tus cruo(r)e acq(ui)rit(ur)* (53r.4., ‘vér árán szerzik az erényt’) pedig talán egyszerűen megtetszett Vitéznek, mert a rövidített széljegyzet mellett a szövegben alá is húzta e szavakat.

Akadnak olyan széljegyzetek is, amelyek a beszéd tagolására vonatkozó észrevételeket tartalmaznak. Aischinés négy korszakra osztva vizsgálta Démosthenés politikai pályáját (Aisch. 3.58–167.), és minden újabb korszak tárgyalását világosan jelezte szövegében. Vitéz széljegyzetei kiemelik a második, harmadik és negyedik korszak kezdetét: *s(ecundu)m t(em)pus* (42r.11.), *(tertium) t(em)pus* (45v.17.), *d(e) (quar)to t(em)p(or)e tu(n)c p(raese)nti* (52v.15.); és jelzik azt a pontot is, ahol a szónoklat zárszava kezdődik: *epilogus* (58v.26.).

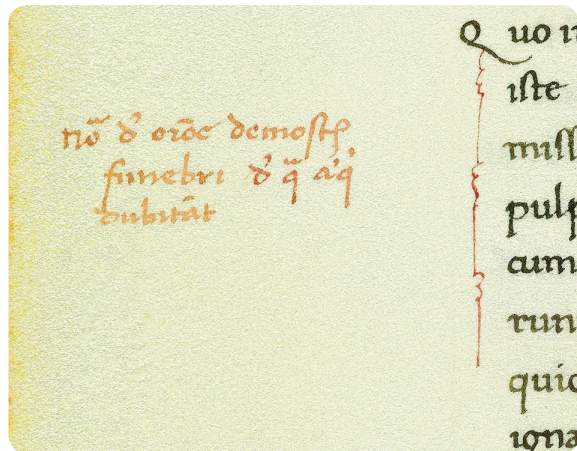
5. kép: Vitéz széljegyzete (*d(e) (quar)to t(em)p(or)e tu(n)c p(raese)nti*, BSB Clm 310. 52v.15.)

A leghosszabb széljegyzet ahhoz a szöveghelyhez kapcsolódik, ahol Aischinés azzal ostorozza Démosthenést, hogy bár ő okozta a Chairóneianál (Kr. e. 338.) elesettek végzetét, mégis vállalkozott rá, hogy ő mondja el a hősök temetésén az ilyen ünnepi alkalmakkor szokásos halotti beszédet (Aisch. 3.152.). Vitéz számos rövidítést tartalmazó jegyzete – ha jól olvasom – ezt tartalmazza: *No(ta) d(e) or(ati)o(n)e Demost(heni)s funebri, d(e) q(ua) a(li)q(ui) dubita(n)t* (51v.13.), azaz „Jegyzet: Démosthenés halotti beszédéről (van szó), amelyet illetően egyesek kételkednek.” Vitéz arra céloz megjegyzésével, hogy a *Corpus Demosthenicum*ban fennmaradt a chairóneiai hősök fölött elmondott Halotti Beszéd (Dém. 60.), ám meglehet, hogy e beszédet nem Démosthenés írta. Valóban, ezt a szónoklatot az ókorban a halikarnassosi Dionysios értékelése nyomán hamisítványnak tekintették, és csak a 20. században jutottak arra a kutatók, hogy nem szabad elvitatni azt Démosthenéstől.⁴⁵

⁴⁴ Lásd 34. jegyz.

⁴⁵ MacDowell, D.: Demosthenes i. m. 376–377.

6. kép: Vitéz János leghosszabb széljegyzete
(BSB Clm 310. 51v.13.)

Minden bizonnyal akadnak, akik keveslik vagy lekicsinylik Vitéz János széljegyzeteit, hiszen a müncheni Démosthenés-kódexben írott margináliák valóban nem sok új ismeretet rejtenek Démosthenésre és Aischinésre vonatkozóan. Mégsem szabad lebecsülnünk e vörösesbarna tintával írott bejegyzéseket, mert nemcsak azt bizonyítják, hogy egykor Vitéz birtokában volt e díszes corvina, amely a legnagyobb attikai szónokok néhány művének Leonardo Bruni által készített, tehát első ismert humanista fordítását tartalmazta, hanem azt is, hogy Mátyás király főpapja alaposan tanulmányozta is e munkát. Azt talán sosem fogjuk kideríteni, miért nem volt módja Démosthenés védőbeszédét (Dém. 18.) is ugyanolyan alaposan elolvasni és glosszázni, mint Aischinés vádbeszédét, de azt már tudjuk, hogy Vitéz Jánosnak hívták az első embert Magyarországon, aki a klasszikus attikai ékesszólás ránk maradt emlékeivel foglalkozott.